

Ա. 2. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՓՈՐՁԱՌԱԿԱՆ
ՀՆՁՅՈՒՆԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ

Շուրջ 80 տարի է մեղ բաժանում այն ժամանակաշրջանից, որը կարելի է անվանել Աճառյանի գիտական գործունեության փառիզյան շրջան: Այո, գիտական գործունեություն, քանի որ լինելով Սորբոնի համալսարանի ուսանող, նա միաժամանակ ստեղծագործում էր, հրատարակում հոդվածներ, կարգում ղեկուցումներ, մասնակցում լեզվաբանական ընկերության նիստերին:

Առաջին բնագավառներից մեկը, որին անդրադարձավ լեզվաբանության մեջ Աճառյանը, հնչյունաբանությունն էր, այն էլ ոչ թե ընդհանրապես հնչյունաբանությունը, այլ այդ բնագավառում դեռևս իր առաջին քայլերը սկսող գիտակարգը՝ փորձառական հնչյունաբանությունը: Եվ դա պատահական չէր:

Հնչյունաբանության հարցերի նկատմամբ Աճառյանի ունեցած հատուկ հետաքրքրությունը թերևս պայմանավորված էր լեզվաբանության այն ուղղությամբ, որի փայլուն ներկայացուցիչն էր Ա. Մեյեն՝ Աճառյանի ուսուցիչն ու ղեկավարը:

Այդ ուղղության ամենաբնորոշ հատկանիշը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուների հնչյունական օրինաչափ համապատասխանությունների հայտնադործումն է, հնչյունական օրենքների և համաբանության սահմանումը, իսկ ավելի լայն մոտեցմամբ՝ լեզվական փոփոխությունների հիմքում ֆիզիոլոգիական և ֆիզիկական գործոնների ազդեցության հայտնաբերումը: Այդ ուղղության ներկայացուցիչները փորձում էին լեզվի ներքին զարգացումը բացատրել ֆիզիոլոգիական պատճառներով՝ կապելով այն հատկապես խոսքի արտասանության առանձնահատկությունների հետ: Թերևս հնչյունաբանական հարցերի խոր և բազմակողմանի քննության անհրաժեշտությունն է խթան ծառայել տարբեր երկրներում փորձառական հնչյունաբանության

զարգացման համար: Այսպես՝ գրեթե միաժամանակ Փարիզում՝ 'Իուլոն, իսկ Ռուսաստանում՝ Բոգորոդիցկին, հիմնադրում են փորձառական հնչյունաբանության լաբորատորիաներ խոսքի ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները ուսումնասիրելու համար: Փոքր-ինչ ավելի ուշ ստեղծվում են նույնպիսի լաբորատորիաներ Գերմանիայում և Անգլիայում: Ահա այդ ժամանակ էլ Փարիզում ուսանողական տարիներին Աճառյանը սկսում է հաճախել Սորբոնի համալսարանի նորաստեղծ հնչյունաբանական լաբորատորիան, որի հիմնադիրն էր Ռուլոն: Շատ կարճ ժամանակում տիրապետելով այն ժամանակ գոյություն ունեցող տեխնիկային, Աճառյանը կատարում է ինքնուրույն փորձեր, որոնք նպատակ ունեին պարզաբանելու հայերենագիտության ամենախրթին հարցերից մեկը՝ ժամանակակից բարբառներում հայերենի բաղաձայնների կրած փոփոխությունները:

Ռուլոնի վկայությամբ, Աճառյանը առաջինն էր ոչ միայն հայագիտության, այլև լեզվաբանության մեջ առհասարակ, որ փորձառական հնչյունաբանության մեթոդը կիրառեց բարբառագիտության բնագավառում: Սակայն Աճառյանի նպատակն էր ոչ միայն ուսումնասիրել հայ բարբառների պայթականների ու կիսաշփականների առանձնահատկությունները, այլև որոշել արևմտահայ գրական լեզվի և բարբառների հնչյունափոխության պատճառներն ու ուղիները: Աշխատանքը հրատարակվել է «Հին հայերենի պայթականները՝ ուսումնասիրված ժամանակակից բարբառներում» խորագրով²⁸: Հոդվածը մինչև այժմ էլ չի թարգմանվել հայերեն և քիչ մատչելի է, քանի որ տպագրված է ֆրանսիական ամսագրում (1899 թ. վերատպվել է «La parole» ամսագրում): Թերևս սա է պատճառը, որ շատ արժեքավոր այդ հետազոտությունը դուրս է մնացել գիտական շրջանառությունից և մինչև այժմ ըստ արժանվույն չի գնահատվել:

Այս աշխատության մեջ հեղինակն ընդգրկել է հայերենի վեց բարբառ, որոնցից չորսը արևմտյան են՝ Պոլսի, Ասլաբեկի, Մուշի և Սեբաստիայի (Սվադի) բարբառները, երկուսը՝ արևելյան՝ Շուշին և Նուխին: Հեղինակի նպատակն էր ուսումնասիրել հնչյունների երկու հատկանիշ՝ ձայնեղությունը և ուժգնությունը: Ձայնեղությունը ըստ հեղինակի և ըստ կիրառվող կիմոգրաֆիայի մե-

²⁸ H. Adjarlan, Les explosives des l'ancien Arménien, étudiées dans les dialectes modernes, „Revue internationale de Rhinologie, Otiologie, Laryngologie et Phonétique Experimentale“, 1897.

թողի պայմանավորված է արտասանության երկու գործողությունների զուգակցումով՝ մի կողմից՝ հնչյունի արտաբերման սկզբով՝ տվյալ դեպքում պայթյունով, իսկ մյուս կողմից՝ ձայնալարերի ներգրավման ժամանակով: Այս երկու գործողությունների զուգակցումից հեղինակը առանձնացնում է երեք դեպք. 1) ձայնալարերի տատանումը սկսվում է պայթյունից մոտ 1—2 հարյուրերորդական վայրկյան առաջ, 2) համընկնում է պայթյունի մոմենտին և 3) զգալիորեն ետ է մնում (այսինքն՝ ձայնալարերը սկսում են տատանվել բաղաձայնի ավարտից հետո): Առաջին դեպքում ստացվում են բուն ձայնեղ հնչյուններ՝ բ, գ, դ, ձ, ջ իրենց ուժեղ (emphatique) արտասանությամբ, որոնք նման են ֆրանսերենի ձայնեղներին, երկրորդ դեպքում՝ քիչ խլացած կամ խուլ հնչյուններ, որոնք բնորոշ են արևմտահայ գրական լեզվին, երրորդ դեպքում՝ շնչեղ խուլեր:

Այս հոգվածից և հատկապես նրանում զետեղված աղյուսակից պարզ երևում է, թե ինչպես է կատարվում ձայնեղների անցումը խուլերին՝ ըստ բարբառների: Այդ առումով հատկապես հետաքրքրական են այն բարբառները, որոնցում արձանագրվում է անցողիկ վիճակ: Արտասանական տվյալներով այստեղ բ, գ, դ հնչյունները դեռ շատ չեն հեռացել ձայնեղներից, բայց լսողության մեջ ընկալվում են որպես խուլեր, հատկապես օտարալեզուների կողմից: Այդպիսի հնչյուններ են Մուշի (երկրորդ տեսակի) և Սիբաստիայի ձայնեղները (fortes):

Տալով այս ուսումնասիրության հնչյունաբանական ու լեզվաբանական մեկնաբանումը, նույն հոգվածի երկրորդ բաժնում Ռուսլոն գտնում է, որ հայերենում ձայնեղ հնչյունները զարգանում են ձայնի թուլացման ուղղությամբ, այլ կերպ ասած ձայնեղները հետզհետե դառնում են խուլեր և այնուհետև խուլ շնչեղներ: Եթե ձայնեղները նույնիսկ անթերի են և ընկալվում են որպես այդպիսիներ, ապա Մուշում ձայնեղությունը թուլանում է, ձայնալարերը սկսում են տատանվել պայթյունի հետ միաժամանակ, կամ նույնիսկ մի քիչ ավելի ուշ: Երբեմն այդ հնչյունները ընկալվում են որպես ծ, ձ, զ, իսկ երբեմն որպես ք, լ, կ: Այդ այն վիճակն է, երբ դրանք հնչում են ինչպես էլզասյան խուլ հնչյունները: Բայց զարգացումը շարունակվում է. խլացումը դառնում է լիակատար, և այդ հնչյունները արդեն նմանվում են ք', լ', կ'-ին:

«Լեզուների կյանքում լինում են այնպիսի սովորաբար շատ կարճ տևող պահեր, երբ զարգացումը բնութագրվում է ձևերի ան-

կայունությամբ: Դրանց թվին է պատկանում Կոստանդնուպոլսի արտասանությունը, որտեղ կարելի է գտնել ձայնեղների այդ երեք տիպի արտասանությունն էլ:

Խուլերի դեպքում նկատվում է հակառակ զարգացումը. ձայնալարերի տատանումները հետզհետե սկսում են աճել, մինչև որ հասնում են ձայնեղների վիճակին: Այսպես՝ Նուխիում դրանք օրինական ձևով սկսվում են պայթյունից 2—3 հարյուրերորդական վրկ. ուշ, այնուհետև Մուշում ու Սեբաստիայում ձայնալարերի աշխատանքի սկիզբը համընկնում է պայթյունի հետ, իսկ Ասլանբեկում դրանք սկսում են տատանվել պայթյունից շուտ: Բայց խուլերի զարգացումը այստեղ վերջանում է և այն չի հասնում այն աստիճանին, ինչ ձայնեղներինը:

Շնչեղները անցնում են զարգացման համատիպ ուղի, սակայն սահմանափակ չափով: Եթե Նուխիում ու Շուշիում դրանք օրինական շնչեղներ են, ապա Ասլանբեկում ու Սեբաստիայում թրթռումներ սկսվում են պայթյունի ժամանակ: Փաստորեն դրանք իսկական խուլեր են, առանց շնչեղացման:

Այնուհետև Ռուսլոն կանգ է առնում այս փաստերի մի այլ հնարավոր մեկնաբանման վրա, որը առաջարկել էր գերմանացի հնչյունաբան Զիվերսը: Ըստ Զիվերսի անմիջական դիտարկումների, որը նա կատարել է Աշտարակում եղած ժամանակ, տեղի խոսվածքում գոյություն ունեն շնչեղ ձայնեղ հնչյուններ, որոնք նման են սանկրիտի համապատասխան հնչյուններին: Թե ինչպե՞ս է ուսումնասիրել այդ հնչյունները Զիվերսը, այս հարցը մնում է բաց: Սակայն Ռուսլոն Աճառյանի վերոհիշյալ ուսումնասիրության հիման վրա, ինչպես նաև Զիվերսի նկարագրությունից եզրակացնում է, որ այդ հնչյունները բնորոշվում են օդի հոսանքի ուժգնությամբ, որը հատուկ է խուլերին, և ձայնի թուլացմամբ, որը համապատասխանում է շնչեղ խուլերին: Այս հնչյուններին բնորոշ է ձայնեղացման ուլացումը, մինչդեռ ֆրանսիացիներն ավելում է դրանք որպես խուլեր (=fortes): Այսպիսով, հիմնվելով Աճառյանի սույն հոդվածի տվյալների վրա, Ռուսլոն եզրակացնում է, որ ոչ Մուշում, ոչ էլ Սեբաստիայում չկան ձայնեղ հնչյուններ, որոնք համարժեք լինեին շնչեղ խուլերին, տարբերվելով նրանցից միայն ձայնեղությամբ: Անկասկած հեղինակը ինքը կուզեր անձամբ ուսումնասիրել աշտարակցու արտասանությունը վստահ եզրակացություններ անելու համար, սակայն Փարիզում աշտարակցիներ չկային, և Ռուսլոն հույս ուներ, որ Աճառյանը էջմիածնում կշարունակի այդ փորձերը:

Այս աշխատությունը հայագիտության համար արժեքավոր է նախ նրանով, որ լուսաբանում է արևելահայ և արևմտահայ բարբառների բաղաձայնական համակարգերի միջև գոյություն ունեցող տարբերությունների էությունը, տալիս է այդ փոփոխությունների տարածքային բաշխումը և արտաբերական ու ձայնաբանական նկարագրությունը, վերջապես, լույս է սփռում շնչեղ ձայնեղների բնույթի վրա:

Հոգևածը ուղադրավ է նաև ձայնեղության հատկանիշը փորձառական եղանակով ուսումնասիրելու առումով, որը մինչև հիմա էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Իհարկե, Աճառյանին քաջ ծանոթ գործիքներն ու սարքերը այժմ կատարելագործվել են կամ փոխարինվել նոր, ավելի ճշգրիտ սարքերով, սակայն լեզվաբանական այն խնդիրներն ու հարցադրումները, որոնց մասին Աճառյանը խոսել է մոտ 80 տարի առաջ, այժմ էլ շարունակում են հուզել շատ լեզվաբանների: Այսպես՝ 1970-ական թվերին ամերիկացի հնչյունաբաններ Լիսկերը և Աբրամսոնը փորձեր են դրել բացահայտելու բաղաձայն հնչյունների ձայնեղության աստիճանը²⁹, որոնք, ըստ էության, կրկնում են այն փորձերը, որը Աճառյանը կատարել է Ռուսլոյի լաբորատորիայում:

Ինչպես Աճառյանը, այս հեղինակները նույնպես համեմատել են ձայնավորների թրթռումների սկիզբը օդի պոռթկումի ժամանակի հետ: Սակայն փորձերը արդեն կատարել են ոչ թե կիմոգրաֆի, այլ ժամանակակից էլեկտրոնային սարքերի վրա: Հառկ ենք համարում նշել, որ հայերենի որոշ բարբառների պայթական հնչյունների վերաբերյալ մեր ստացած փորձառական տվյալները կողմնակիորեն ապացուցում են Աճառյանի այն դրույթը, որ, այսպես կոչված, շնչեղ ձայնեղ հնչյունները ունեն ուժեղ սկիզբ, բայց ուղացած ձայնեղություն, որով և տարբերվում են մյուս ոչ այդքան ուժեղ սկիզբ ունեցող հնչյուններից³⁰:

Փորձառական հնչյունաբանության հարցերին Աճառյանը անդրադառնում է նաև իր «Լիակատար քերականության» վերջերս լույս տեսած 6-րդ հատորում, որը հեղինակի մտահղացումով պետք է կազմեր այդ բազմահատորյակի երկրորդ դիրքը: Այս հա-

²⁹ L. Lisker and A. S. Abramson, A cross-language study of voicing in initial stops: acoustical measurements, „Word“, 1964, 20, 334—422.

³⁰ А. А. Хачатрян, Природа звонких придыхательных согласных в некоторых армянских диалектах, в кн. «Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка», М., 1973.

տորը լիովին նվիրված է ընդհանուր և մասնավորապես հայերենի հնչյունաբանության հարցերին՝ լուսաբանված թե համաժամանակյա կտրվածքով և թե պատմական առումով:

Իր կառուցվածքով այս գիրքը նման է լիակատար քերականության մյուս հատորներին, որտեղ նկարագրության կմախքը կազմում է հայերենը իր ժամանակակից, պատմական և նախապատմական վիճակներով, որի հետ համեմատվում ու ղուգադրվում մյուս լեզուների փաստերը: Այսպիսով, համեմատության մի եզրը հայերենն է, իսկ մյուս եզրերը կազմում են այլ լեզուները՝ թվով 562: Անփորձ ընթերցողը կարող է ենթադրել, որ թերևս նման մի աշխատանք կատարելու համար անհրաժեշտ է այդ բոլոր լեզուների խոր իմացություն, և որ լեզվական բոլոր փաստերը անպայմանորեն պետք է համեմատվեն մյուս բոլոր լեզուների համապատասխան փաստերի հետ: Այդպիսի գործ, եթե նույնիսկ այն իրագործելի լիներ, անշուշտ, կներկայացներ մի բավականին ձանձրալի աշխատություն, որտեղ արձանագրված կլինեին բազմաթիվ միօրինակ կամ նման փաստեր: Սակայն հեղինակը ընտրել է յուրօրինակ՝ աճառյանական մոտեցում, որի դեպքում փաստերը ներկայացված են որոշակի ընտրությամբ, և շարադրանքի ոճը աշխույժ է ու հետաքրքրական:

Առավել հիմնովին են ընդգրկված եվրոպական հին ու նոր լեզուները, ինչպես նաև հայերենին ոչ ցեղակից, բայց առնչություն ունեցած հարևան լեզուները: Մյուս՝ քիչ ուսումնասիրված լեզուների փաստերը հեղինակը համեմատության մեջ է դնում այն ժամանակ, երբ գրանցում համապատասխան լեզվաբանական հասկացությունները ունեն միանգամայն տարբեր, ուրույն դրսևորում:

Լեզվական փաստերի և երևույթների ընդգրկումով և ուսումնասիրվող հարցերի լուսաբանմամբ այս աշխատանքը չունի իրեն հավասարը: Չափազանցություն չի լինի ասել, որ այս հատորը հնչյունաբանական գիտելիքների հանրագիտարան է, որն արտացոլում է 19—20-րդ դարի հնչյունաբանության նվաճումները ընդհուպ մինչև մեր դարի 40-ական թվականները:

Հնչյունաբանական ֆունդամենտալ հարցերի նկարագրության համար Աճառյանը հիմնվում է այնպիսի հեղինակավոր հնչյունաբանների կարծիքների վրա, ինչպիսիք են եվրոպական լեզվաբաններից Ծսպերսենը, Սուիտը, Բելը, Պասսին, Ռուսլոն, Գրամոնը, ուսև լեզվաբաններից Բոգորոդիցկին, Շչերբան և ուրիշներ: Սա-

կայն հեղինակը չի ներկայացնում այդ լեզվաբանների կարծիքներն ու տեսությունները: Նա ստեղծագործորեն յուրացնում ու զարգացնում է նրանց հիմնական դրույթները՝ հմտորեն կիրառելով հայերենի ուսումնասիրության մեջ: Փաստերի մեկնաբանումն ու բացատրությունը աչքի են ընկնում նյութի խոր ներթափանցումով, նուրբ դիտողականությամբ և սրամտությամբ:

Ձեռնարկելով կիսակատար քերականություն աշխատանքը, Աճառյանը փաստորեն կանգնած էր իր ժամանակակից գիտության առաջավոր դիրքերի վրա և այն համոզմանն էր, որ որևէ հրեություն չավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է համեմատել այն մյուս նման հրեությունների հետ: Իր էությամբ այս հատորը հնչյունաբանական իրողությունների ու հրեությունների դասական մեկնաբանություն է, որտեղ բազմակողմանի քննարկված են ընդհանուր հնչյունաբանական հարցեր, և տրված է հայերենի հնչյունական կազմի նկարագրությունը: Այստեղ էլ Աճառյանը սահմանում է փորձառական հնչյունաբանության, որպես ինքնուրույն գիտակարգի շրջանակները, նրա ուսումնասիրության նպատակները և մեթոդները:

Նա առանձնակի ուշադրություն է դարձնում փորձառական հնչյունաբանության հիմնական հարցերի բազմակողմանի նկարագրությունը: Այսպես՝ առանձին գլուխներում պարզում է, թե ի՞նչ են խոսքի հնչյունները, ինչո՞ւ են դրանք տարբերվում բնության մեջ գոյություն ունեցող այլ ձայներից, բնութագրում է դրանց արտաբերական եղանակները և ֆիզիկական հատկանիշները:

Այնուհետև տալիս է տարբեր լեզուների հնչյունների լեզվաբանական դասակարգումը և ի վերջո խոսում է նաև հնչյունների երկրորդական ֆիզիկական հատկանիշների մասին՝ ձայնի բարձրություն, ուժգնություն, տևողություն՝ կապելով դրանք լեզվի առողջանության հետ:

Հեղինակը չի սահմանափակվում միայն մեթոդների ու կիրառվող սարքերի թվարկումով, այլ տալիս է այդ բոլոր գործիքների ու սարքերի պարզ գիտական նկարագրությունը: Այսպես՝ բացատրվում են կոմպրաֆի, ձայնագրի (ֆոնոգրաֆի) աշխատանքի հիմնական սկզբունքները, խոսվում է օսցիլոգրաֆի և մագնիտոֆոնի գյուտերի մասին, որոնք դեռ լայն տարածում չէին ստացել և հնչյունաբանության մեջ չէին կիրառվում: Հեղինակը խոսելով մասնավորապես մագնիտոֆոնի (հեռագրաձայնի) գյուտի մասին՝ դրան մեծ ապագա էր խոստանում: Հնչյունաբանական

բնագավառում կատարվող նորագույն ուսումնասիրությունների լույսի տակ այս ֆունդամենտալ հարցերի լուսաբանումը մինչև հիմա էլ շատ արժեքավոր է, քանի որ հնչյունաբանության հետագա զարգացումն ընթացավ ոչ թե դրանք վերանայելու, այլ գործիքները կատարելագործելու և մանրամասների մեջ թափանցելու ուղղությամբ: Այս հարցերի խոր իմացությունը լոկ գրքերից ձեռք բերած գիտելիքներ չէին, այլ հեղինակի փորձառական հնչյունաբանության բնագավառում կատարած առաջին դժվարին, բայց շնորհակալ գործի արդյունքը:

Շատ հարցերում Աճառյանը արել է այնպիսի դիտողություններ, որոնք փաստորեն կանխագուշակել են հետագա ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Ուշագրավ են շեշտի և շեշտադրության մասին Աճառյանի մտքերը, որոնք ունեն և՛ տեսական, և՛ գործնական մեծ նշանակություն: Աճառյանը տեսականորեն ենթադրել է, որ հայերենում շեշտված վանկը երկար է անշեշտի համեմատությամբ, և հայերենում շեշտը ուժգնության բնույթի է, սակայն ցայտուն արտահայտություն չունի: Նա միանգամայն ճիշտ է բացատրում այս երևույթը, գտնելով, որ առավել ուժգին շեշտ ունեն այն լեզուները, որոնցում շեշտն ընկնում է առաջին վանկի վրա, «որովհետև արտասանության սկզբում շունչը դեռ առատ լինելով, առողջանությունն էլ ուժեղ կլինի: Իսկ երբ շեշտը վերջին վանկի վրա է, շունչը արդեն նախորդ վանկերի վրա վատնված լինելով, վերջին վանկի վրա շեշտը թույլ կլինի» (էջ 328): Այս դրույթը հաստատվել է փորձառական տվյալներով, մասնավորապես Ռ. Թոխմախյանի կատարած ուսումնասիրությամբ: Փաստորեն այստեղ ևս Աճառյանը կանխագուշակել է այն միտքը, որ չկան մաքուր, մեկ բնույթի շեշտ ունեցող լեզուներ, որ շեշտի ընկալման համար անհրաժեշտ է առնվազն երկու կամ երեք գործոնների համակցություն: Այս միտքը իր փորձառական հիմնավորումը գտավ վիրջին երկու տասնամյակում ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ արտասահմանում:

Խոսելով հայերենի շեշտի կայունության մասին, Աճառյանը գտնում է, որ տրամաբանական շեշտի դեպքում այն կարող է փոխել իր տեղը և ընկնել բառի ցանկացած վանկի վրա:

Այսպիսով, հենվելով լսողական տպավորության վրա և համեմատելով հայերենի շեշտը այլ լեզուների շեշտի հետ, Աճառյանը տրամաբանորեն եկել է միանգամայն ճիշտ եզրակացության,

կանխագուշակելով իրենից մոտ 30—40 տարի հետո փորձառական տվյալներով ստացված արդյունքները։ Նշենք, որ հիշյալ փորձերը կատարված էին նախքան Աճառյանի իրականացրած քերականության այս հատորի լույս տեսնելը։

Մեծ խորաթափանցությամբ ու բազմակողմանի է քննել Աճառյանը նաև հայերենի հնչերանգը (ինտոնացիան)։ Ձևայած այս դեպքում էլ հեղինակը չի դիմել փորձառական հղանակին, այլ հիմնվել է սեփական լսողության վրա, սակայն նրա արած գրեթե բոլոր դիտողությունները այժմ ապացուցվում են փորձառական տվյալներով։

Հատկապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հարցական ու բացականչական տիպի նախադասությունների հնչյունական առանձնահատկությունների բացահայտումը։ Հեղինակը տալիս է հարցական նախադասությունների դասակարգումը, ստորաբաժանելով դրանք ենթատեսակների և ապա բնութագրում է դրանց մեղեգու և շեշտի փոփոխությունը։

2. Աճառյանի ուշադրությունից չի վրիպում և ոչ մի հարց, որը կրեւէ հղել է հնչյունաբանների ուսումնասիրության առարկան։ Այսպես՝ նա մանրամասնորեն քննում է գրության և արտասանության հակասությունների խնդիրը, որոշում է հայերենի գրության և արտասանության համապատասխանության աստիճանը, հայերենի բարեհնչունության հարցը և այլն։

Հետաքրքիր է հեղինակի կարծիքը տառադարձության մասին, որ նա հայտնել է դեռևս մեր դարի սկզբներին, երբ գերիշխում էր գրադարձության սկզբունքը։ Աճառյանը պաշտպանում է առաջադիմական այն սկզբունքը, որը լայն տարածում ստացավ միայն վերջերս։ Ըստ այդ սկզբունքի, տառադարձությունը պետք է հիմնված լինի հնչման վրա։ զբեւ և հնչեւ ինչպես հնչվում է։ Աճառյանը պնդում է, որ օտար անունները պետք է տառադարձվեն և ոչ թե թարգմանվեն։ Միևնույն անունը լեզվից լեզու կամ ազգից ազգ տարբեր հնչումներ ունի, օրինակ՝ ֆրանսերեն *Georg* (Ժորժ), ռուսերեն՝ *Георгий*, անգլերեն՝ *George* (Ջորջ)։ դրանց փոխարինումը անտեղի է, քանի որ անունը կկորցնի իր ինքնությունը։ Օրինակ՝ Ժիժաղելի կլիներ, եթե ասեինք Հովհաննես Հակոբոս Ռուսո, փոխանակ՝ Ժան Ժակ Ռուսո, կամ Լևոն (Ղևոնդ) Տոլստոյ, փոխանակ՝ Լև Տոլստոյ։

Հայտնի է, որ տառադարձության վերաբերյալ իր ունեցած կարծիքը հեղինակը ոչ միայն տեսականորեն է զարգացրել, այլև

կիրառել է իր բարբառագիտական աշխատանքներում՝ ստեղծելով տառադարձման իր սեփական համակարգը, որը հիմնված լինելով հայերենի այբուբենի վրա, ավելի ճշգրտորեն է արտացոլում հայ բարբառների իրողությունները և ավելի մատչելի է հայ լեզվաբաններին ու ընթերցողներին: Հեղինակը իրավացիորեն նշում է, որ «ամեն այբուբենի մեջ էլ տառը պայմանական մի նշան է և տրամաբանորեն կապված չէ իր ներկայացրած հնչյունի հետ», ուստի և «չի կարող ներկայացնել այն բազմերանգ նրբություններն ու հոգավորումները, որ ստանում է միևնույն ձայնը բերանում»: Այս առումով նա քննում է ամերիկացի հնչյունաբան Բելի առաջարկած այբուբենը Visible Speech անվանումով³¹, որտեղ նշաններով ներկայացվում է արտասանական օրգանների դիրքը հնչյունի արտաբերման ժամանակ: Քննադատվում է նաև ծսպիսիների նմանօրինակ այբուբենը, որտեղ յուրաքանչյուր տառ ներկայացված է մի ամբողջ բանաձևով: Աճառյանը իրավացիորեն գրտնում է, որ դրանք գործնական նշանակություն ու կիրառություն չունեն:

Գրության և արտասանության միջև միշտ կան հակասություններ, քանի որ արտասանությունը ժամանակի ընթացքում փոխվում է, իսկ գրությունը՝ ոչ: Այդ մասին Աճառյանը անում է հետևյալ պատկերավոր համեմատությունը. «Երբ գրվածքի և հրնչման միջև եղած տարբերությունը շատ խոշոր չէ, տանելի է, իսկ երբ նրանք շատ մեծ չափերի են հասնում, պատճառ են դառնում մեծամեծ դժվարությունների... Պահպանողական ժողովուրդները տանում են այս բոլոր դժվարությունները, ճիշտ այնպես, ինչպես ֆևնոդալական երկրներում ճորտը տանում է ազնվականների բրդանակալությունը: Բայց երբ մարդիկ դառնում են ավելի ազատախոհ, սկսում են մտածել, թե հանուն ինչի՞ է այդ դժվարությունը, պահանջում են գրել այնպես, ինչպես հնչում են. ուղղագրական բարեփոխությունը օրվա հարց է դառնում»³²:

Խոսելով լեզվի, որպես սոցիալական երևույթի բնորոշ հատկանիշների մասին՝ Աճառյանը դրանց թվում քննում է նաև լեզվի ներդաշնակության հարցը: Հայերենի բարեհնչունությունը որոշելու համար նա հաշվում է գրաբար և աշխարհաբար տեքստերի ձայ-

³¹ Նկատի ունենք ոչ համանուն գործիքը, որը փաստորեն ձայնի սպեկտրագրաֆիկ անալիզատոր է, այլ այբուբենը:

³² Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Երևան, 1971, էջ 86:

նավորների և բաղաձայնների տեսակարար կշիռը ըստ վանկերի և հանդում այն հղրակացության, որ մեղ ժանոթ լեզուներից ամենաբարեհնչուններն են ճապոներենը և իտալերենը, ամենաքիչ բարեհնչունները՝ անգլերենն ու գերմաներենը, իսկ հայերենը և ռուսերենը գրավում են միջին դիրք:

Ժամանակակից լեզվաբանության նվաճումների լույսի տակ գնահատելով Հրաչյա Աճառյանի հնչյունաբանական տեսակետներն ու ըմբռնումները, դժվար չէ նկատել, որ դրանք բռնել են ժամանակի քննությունը և մինչև այժմ էլ զբաղեցնում են լեզվաբաններին: